

RAKITA ESZTER

Települések és típusaik. Vecsés község elhelyezése a szakirodalmi kategóriákban

Tanulmányommal azt a célt tűztem ki, hogy betekintést adjak Vecsés nagyközség 19—20. századi gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó kutatásomba. A kutatás előzményeként „*Vecsés társadalma a kataszteri és az adózási iratok tükrében a két világháború között*” címmel, tudományos diákköri dolgozat formájában foglalkoztam a település Horthy-korszakbeli birtok-, illetve adózási viszonyaival. Ezt az 1934 és 1936 között keletkezett egyéni kataszteri birtokívek és adófölkönyvek segítségével tártam föl. A hasonló jellegű kutatásoknak már komoly hagyománya van az Eszterházy Károly Főiskolán, köszönhetően elsősorban dr. Kozári József tanár úr munkásságának, aki saját TDK-hallgatóival feldolgozta Eger és több közlebbi-távolabbi település összes fellelhető kataszteri telekkönyvét és birtokíveit. Kutatásommal szerettem volna tovább folytatni ezt a tradíciót, s egyben elmélyülni lakóhelyem, Vecsés társadalom- és gazdaságtörténetében a 20. század első felét illetően. Mivel az ekkorra kialakult helyzet előzményei a 19. században gyökereznek, így a továbbiakban a vizsgálat ebben az irányban folyik tovább. Az átfogó gazdasági és társadalomtörténeti kutatás célja annak feltárása, hogy miként vált egy teljesen agrárjellegű községből a 20. század első felére főként olyan ipari jellegű település, melynek lakói döntő többségükben a fővárosba jártak dolgozni, vagyis hogyan alakult át Vecsés úgynevezett „*lakófaluvá*”.

A korábban megjelent szakirodalom áttekintése után röviden összegeztem a település történetét „*Vecsés birtok- és adóviszonyainak vizsgálata az 1934 és 1936 közötti kataszteri- és adózási iratok tükrében*” című szakdolgozatomban. A szakirodalom feldolgozása során kiderült, hogy a témában eddig nem született részletes munka, az általam eddig felhasznált levéltári források feldolgozásával még egyik szerző sem foglalkozott részletesebben.

Vecsés – Erdei Ferenc: *Magyar falu* című munkájában felállított terminológiáját átvéve – a Budapest-környéki agglomerációs falvak közé tartozott.¹ Lakófalú volt, azaz lényegében csak lakófunkciót látott el a Budapestre dolgozni járó lakosság számára. A főváros munkaerővonzó ereje természetesen Vecsésre is folyamatos betele-

¹ Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Budapest, é. n. 120-129. (továbbiakban: Erdei, é.n.)

pülést is eredményezett, ugyanakkor a település fokozatosan elveszítette gazdasági önállóságát. A településtörténeti típusfejlődés első fontos aspektusa a funkcióváltás, a második pedig a gazdasági önállóság elvesztése, vagyis az a folyamat, melynek során az agrártelepülésből lakófalu keletkezett. Ilyen települések általában nagyobb városok (fővárosok) mellett jöttek létre, ahol azok a kisebb települések munkaerejét elszippantották. A lakosság döntő hányada a településen kívül vállalt munkát. A Vecséshez hasonló települések fokozatosan elveszítették agrárjellegüket, majd urbanizálódtak. Ennek a lassú folyamatnak a feltárása képezi a kutatás elsődleges célját. Az eredményeket a későbbiek folyamán nemzetközi keretekbe is be kívánom illeszteni, melynek során hasonló történettel rendelkező osztrák, német, esetleg angolszász települések eseteit hasonlítanám össze a Vecsésről feltártakkal. A témában rengeteg angol és német nyelvű szakirodalom található, tehát széles körben kutatott kérdésről van szó, Magyarországon viszont eddig ez az irányvonal viszonylag kevésbé népszerű, épp ezért sok kiaknázatlan lehetőség rejlik benne.

Ebben az írásban különböző okok miatt nem célom részletesen kifejteni Vecsés nagyközség birtok- és adózási viszonyait. Ez az Országos Tudományos Diákköri konferenciára nevezett dolgozatom tárgya, melyet később doktori kutatási témaként kívánok tovább folytatni. Vannak azonban a kutatásnak olyan elemei, amelyek nem férnek bele egy TDK-dolgozat terjedelmi kereteibe, viszont érdemes lehet velük részletesebben foglalkozni, és ezen a módon esetleg kicsit jobban hozzájárulni a téma megértéséhez, illetve talán ez az írás segítségére is lehet azoknak, akik hasonló témájú kutatásukhoz használható szakirodalmat keresnek. Ezért írásomban két fő témával: a forrásfeldolgozás problémáival és a szakirodalom megismerése során felmerült elméleti kérdésekkel foglalkoznék, ez utóbbival értelmezési keretet is próbálok adni Vecsés, mint település kategóriába való sorolásához.

A kutatás elméleti alapjainak megteremtéséhez tehát ismerni kell a témához kapcsolódó általános, társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, valamint társadalomföldrajzi műveket. Ezek közül csak a legfontosabbakat szeretném kiemelni. Vecsés társadalmi helyzetének meghatározásához és a településtörténeti kutatásokban való elhelyezéséhez elsőként az alapvető, társadalomtörténettel foglalkozó szakirodalmat kell feldolgozni. A 19–20. század társadalomtörténetéről a legjobb összefoglaló mű jelenleg Gyáni Gábor és Kövér György közös munkája, a *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*.² Ennek a monografikus műnek a segítségével átfogó képet kaphatunk a korszak társadalmáról. Jóval korábbi, ám szintén jól használható Weis István *Hazánk társadalomrajza* című műve, amely egykorú képet ad a magyar társadalomról az 1940-es évekből.³ Sok érdekes, a kutatás

² Gyáni Gábor–Köver György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2003.

³ Weis István: *Hazánk társadalomrajza*. Budapest, 1942.

szempontjából is hasznos tanulmány található még a Faragó Tamás által szerkesztett, 2004-ben megjelent *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*⁴ című kétkötetes szöveggyűjteményben is, amely a témakörök széles skáláját fedi le a kor-szak társadalmáról.

Településtörténetről lévén szó, elsőként fontos tisztáznunk a település fogalmát, annak fajtáit, az egyes fajták jellemzőit, majd a meghatározható kategóriák között el kell döntenünk, hogy melyikbe tudjuk leginkább beilleszteni az általunk vizsgált települést. A fogalmi kérdések tisztázásához alapvető mű a Tóth József által szerkesztett *Általános társadalomföldrajz*⁵ című kétkötetes munka első kötete, illetve Beluszky Pál *Magyarország településföldrajza*⁶ címmel megjelent könyve. Ide sorolható még *Magyarország közigazgatási földrajza* Hajdú Zoltán tollából.⁷ Ezek a művek a magyar települések szerkezetével, típusaival, illetve azok csoportosításával foglalkoznak, és megadják a kiindulási alapot a kutatás megkezdéséhez. E csoportosítási lehetőségek vázolásával a későbbiekben foglalkozom.

Fontos, hogy a kutatásunknak nemzetközi kitekintést is adjunk, illetve eredményeinket megfelelő módon nemzetközi összefüggésrendszerben is elhelyezzük. Ehhez ismernünk kell a hasonló témában íródott idegen nyelvű szakirodalmat. Angol nyelven például elérhető a Dirk Hoerder által szerkesztett *Labor Migration in the Atlantic Economies* című kötet, amelyben a nyugati (atlanti) államok ipari munkásságának migrációs jellemzőiről, a társadalmi mobilitásról olvashatunk. Ennek azért van jelentősége a kutatás szempontjából, mert Vecsés is a főváros munkaerő-felszívó ereje miatt ment át funkcióváltáson a 19. század második felében. A település esetében az iparosodásnak igen jelentős társadalmi hatásai voltak. A magyar- és európai iparosodás témájában a legfontosabb szakirodalmak egyike Kövér György *Iparosodás agrárországban* című műve, Berend T. Iván és Ránki György szerzőpáros *A magyar gazdaság száz éve*, vagy például az *Európa gazdasága a 19. században* című munkái. A külföldi szakirodalomból érdemes megemlíteni a Richard Sylla és Gianni Toniolo szerkesztésében angol nyelven megjelent *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century* című művet. Német nyelvterületen, főként Ausztriában sok az urbanizációval és annak társadalmi hatásaival foglalkozó irodalom, néhány alapvető tanulmány például Renate Banik-Schweitzer *Urbanisierung und Metropolenbildung im 19. Jahrhundert* című 1986-ban megjelent írása, vagy John Michael Land *in Veränderung: Oberösterreich zur Zeit der Industrialisierung*.

⁴ Magyarország társadalomtörténete a 18-19. században. I-II. kötet. Szerk.: Faragó Tamás. Budapest, 2004.

⁵ Általános társadalomföldrajz. I—II. kötet. Szerk.: Tóth József. Budapest-Pécs, 2002. (továbbiakban: Tóth, 2002)

⁶ Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Budapest-Pécs, é. n. (továbbiakban: Beluszky, é.n.)

⁷ Hajdú Zoltán: Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest-Pécs, 2001.

Zu Aspekten der Wirtschaftsentwicklung, Migration und Urbanisierung im 19. Jahrhundert című 1990-es tanulmánya.

Mielőtt rátérnék a településtörténeti áttekintésre, röviden bemutatnám a levéltári kutatások folyamatát és az ennek során felmerült problémákat. A kutatás elsősorban primér forrásokra épül, melyek tetemes része a Pest Megyei Levéltárban található. A Vecsés történetére vonatkozó dokumentumok legnagyobb része az V. számú, „Megyei városok és községek” fondőcsoportban található. Ezen belül az 1160. sorszám alatt lelhetjük fel Vecsés nagyközség iratait, melyek az 1918 és 1950 közötti időszakot ölelik föl, és összesen 6,30 iratfolyómétert tesznek ki. Itt találjuk egyik leghasznosabb forrásunkat, az egyéni kataszteri birtokíveket,⁸ de ezeken kívül több más, a kutatáshoz szorosan kapcsolható dokumentum is ide tartozik, mint például az ingatlan-nyilvántartások, a birtok-nyilvántartási jegyzékek, vagy az adóbeszedési naplók. A település birtokviszonyainak feltárásához szükséges legfontosabb források, a kataszteri birtokívek sajnos csak kis számban érhetők el (mindössze három köteg, összesen 281 db), időkoruk 1934-től 1936-ig terjed. Ezek jelentősége azért kiemelkedő, mert tartalmazzák az egyes személyek birtokainak típusát (művelési ágak szerint, pl.: szántó, szőlő, kert, rét, nádas, stb.), területét, helyrajzi számát, elhelyezkedését (a település határában lévő dűlők megnevezésével) és a birtokos kataszteri tiszta jövedelmét. A Pest Megyei Levéltár iratanyagának leírásában ezek a források, számrendszerben a 228-as és az 5.477-es sorszám között vannak megjelölve, ezek tehát a meglévő legkisebb és legnagyobb sorszámú birtokívek. Ez alapján 5.249 ilyen dokumentumnak kellene lennie a iratanyagban, felmerül tehát a kérdés, hogy miért csak 281 db található meg. Kérdésemre a levéltár munkatársai elmondták, hogy az 1950-es években minden megyei településtől bekérték a kataszteri iratokat, ám a kérésnek igen kevés település tett eleget. Vecsés ezen kevesek közé tartozott, így a levéltár birtokában lévő anyag a(z akkor még) községtől származik. A levéltárosok szerint a hiánynak két oka lehet. Az egyik a II. világháború okozta pusztulás, míg a másik egy sokkal profánabb lehetőség. A birtokívek ugyanis a maguk idejében a legjobb minőségű, időtálló papírra készültek. Éppen emiatt előszeretettel hasznosították újra őket úgy, hogy egyszerűen ráírtak az üres oldalukra, amikor épp papír szűkében voltak. Ezzel viszont valószínűleg nagyobb kárt tettek az iratanyagban, mint a világháború. Elképzelhetőnek tartják még, hogy az illetékes földhivatalnál több birtokívet is megtalálhatnánk, a földhivatal azonban kutatási lehetőséget nem biztosít.

Szintén az V. fondőcsoportban, 1202-es számmal található meg a „*Pest megyei községi adókönyvek levéltári gyűjteménye*” az 1846-tól 1951-ig terjedő időszakból, 15,39 iratfolyóméter terjedelemben. Vecsés adókönyve 6 kötetből áll⁹ és a

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára. V. 1160. C/d/2—3. köteg. (továbbiakban: MNLPML)

⁹ MNLPML V. 1201.

nagyközség 1935-ös adózási képét mutatja meg, ami tökéletesen illeszkedik a birtokívek által kijelölt rövid periódusba. A kötetekből az adózók lakcíméről, vallásáról, foglalkozásáról, illetve természetesen a tőlük különböző jogcímenek beszedett adó mennyiségéről szerezhetünk információkat. Ez utóbbiak közül kutatásomban csak a földadót és a teljes adómennyiséget vettem figyelembe. Az adófékönyv hat kötetéből több mint hatezer rekordot rögzítettem az adatbázisban, ennyi személy adózási adatai ismertek az 1935-ös évből. Ezek között elsősorban a birtokívekben található 276 névvel kerestem egyezéseket, majd az SPSS Statistics nevű statisztikai elemzőprogram segítségével próbáltam több szempontú vizsgálatot végezni az ismert lakosság vallási, foglalkozási, adófizetési megoszlásáról, illetve összefüggéseket keresni ezek között a szempontok között.

A birtok- és adóviszonyok feltárása mellett a mikrotörténeti kutatások fontos része a társadalom összetételének elemzése is. Ennek fő forrásai a népszámlálási adatok és a születési, halotti, illetve a házassági egyházi anyakönyvek. Vecsésen a vizsgált időszakban lakosság többsége (kb. 85%) római katolikus vallású volt, a maradék nagyrészt a református és evangélikus felekezetek között oszlott meg, de akadtak izraeliták, baptisták, sőt, még egy muzulmán is.¹⁰ Kutatásunkban a legfontosabbak a római katolikus anyakönyvek. Utóbbiak több helyen is megtalálhatóak. Eredeti példányaikat a vecsési parókián őrzik. Hozzáférést a plébános a plébánia hivatalos idejében tud biztosítani. Az eredeti példányokon kívül a Magyar Országos Levéltárban elérhetők az anyakönyvek mikrofilmre vett változatai. A kutatás során az anyakönyvek alapján, családrekonstrukciós vizsgálatok segítségével térképezzük fel a település társadalmát a 19. század elejétől az 1940-es évekig. Ehhez szintén a Microsoft Access adatbáziskezelőt használjuk. Az anyakönyvekről digitális fényképeket készítünk, majd feltöltjük az adatbázist a lakosok adataival (név, születési hely és idő, vallás, foglalkozás, szülők neve és foglalkozása, házasságkötésük ideje, halálozásuk helye és ideje, stb.), a program pedig automatikusan fölépíti a családfákat.

A levéltári primér források mellett fontos említést tenni olyan forrásokról, amelyek ugyan nem a levéltárban találhatók, mégis fontos részeit képezik a kutatásnak. Ilyenek például a népszámlálások eredményei, a gazdacímtárak, vagy a kataszteri térképek. A népszámlálási adatok a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal kiadványaiban kereshetők ki,¹¹ és általában a legtöbb városi, vagy megyei könyvtárban megtalálhatóak. Az első népszámlálást II. József rendelte el, és 1787-ben tartották meg. A népesség 19. századi alakulásának ábrázolásában ennek az adataiból kell hát kiindulnunk.¹² Kutatásunkban ezen kívül az 1869-től tízévente tartott népszámlálás-

¹⁰ Sin Edit: Vecsés a főváros vonzásában 1900—1944. In: Vecsés története. Szerk.: Lakatos Ernő. Vecsés, 1986. 179. (továbbiakban: Sin, 1986)

¹¹ Például az 1930-as népszámlálás adatai: Az 1930. évi népszámlálás adatai. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. MKKSH, Bp, 1935.

¹² Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Budapest, 2005. 57.

ok közül az 1941-essel bezárólag van szükségünk a községsoros adatokra. Ezek a különböző népszámlálások szerinti bontásban a jelenlegi Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Raktárában lelhetők fel.

Az úgynevezett gazdacímterek szintén az MKKSH által kibocsátott, a település birtokszerkezetének bemutatására alkalmas források, melyek sok más egyéb mellett az ország földbirtokosainak és földbérlőinek nevét, az egyes települések határában lévő földbirtokok számát és méretét, és ezek művelési ágak szerinti megoszlását is tartalmazzák. Ezek a vaskos kötetek már nehezebben elérhetőek, mint az MKKSH népszámlálási adatai, csak a nagyobb városi, vagy egyetemi könyvtárakban találjuk meg őket.

A kataszteri térképek a kataszteri felmérések során készültek és a telekkönyvekkel, illetve a birtokívekkel együtt mutatják meg a települések birtokszerkezetét. A térképeken a birtokok helyrajzi számukkal szerepelnek, ennek alapján azonosíthatóak be a tulajdonosaik egyéni birtokívein. Vecsés esetében a kataszteri térképet a Pest Megyei Levéltárban nem találtuk, kiadásukban a monori földhivatal az illetékes. A térképszelvények másolatainak kikérését a Vidékfejlesztési Minisztérium Földügyi Főosztályán keresztül sikerült lebonyolítani, de csak oly módon, hogy a főiskola dékánjának aláírásával ellátott kérvényt kellett benyújtani a minisztérium felé. Az ezúton megszerzett térképekből a kutatás későbbi szakaszában digitális térkép fog készülni, amely szinkronizálható lesz az MS Access adatbázissal.

A kutatás problémáinak és jövőbeli lehetőségeinek bemutatása után térjünk rá a szakirodalom alapján feltérképezett településtörténeti elméleti keretekre. Elsőként magának a településnek a fogalmát kell megpróbálnunk tisztázni. Ebből a szempontból alapvető mű Mendöl Tibor 1963-as általános településföldrajza,¹³ amelyben a szerző a települést úgy határozza meg, mint *egy embercsoport lakó- és munkahelyének térbeli egysége*. Ezt a klasszikus meghatározást veszi át Tóth József is, az általa szerkesztett átfogó társadalomföldrajzi munkában, amelyben részletesen ki is bontja a definíció tartalmát, rávilágítva annak hiányosságaira. Mendöl modelljének négy fő tartalmi jegyét különbözteti meg. Az első maga az *embercsoport*, melynek száma egytől a végtelenig terjedhet, így településről beszélünk a tanyák, remetelakok, vagy akár a magányos bakterházak esetében ugyanúgy, mint a többmilliós metropoliszoknál. A második fontos tartalmi jegy a lakófunkció megtestesítője, a *hajlék*, ahol az emberek élnek. Ez szintén széles skálán mozoghat a barlangtól egészen a mai modern családi házakig. A következő a munkahely funkciója, amely kötődhet a hajlékhoz, mint például a tanyák esetében, az ipari fejlődésnek köszönhetően azonban a dolgozóknak egyre többször ingáznia kell. Az iparosodás hatására a munkahelyek koncentráálódtak, aminek gyors tempóját a lakóhelyek koncentrációja nem

¹³ Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Budapest, 1963.

tudta követni, így egyre több munkahely került más közigazgatási egységbe, mint ahol a lakóhely található. Ez egy olyan probléma, amely felborítja Mendöl meghatározását, mivel így a munka- és lakóhely térbeli egysége sok esetben nem valósul meg. Mindez fölvetette a revízió szükségességét, amit többen el is végeztek, erről a későbbiekben még lesz szó. A negyedik tartalmi jegy az ingázás szükségességéből adódóan az infrastruktúra lesz, ez teszi lehetővé, hogy a lakó- és a munkahely közötti mozgás elfogadható idő alatt történjen, és ami hosszú fejlődésen keresztülmenve a gyaloglástól akár a repülőgéppel történő utazásig fejlődik.¹⁴

Mendöl magyarázatát a későbbiekben sokan átvették, például az 1971-es nagyvázsonyi konferenciával induló településföldrajzi ülássorozat résztvevői. A tudományos összefüggések elsődleges célja a település, településállomány, településhálózat, stb. fogalmainak tisztázása lett volna, azonban ezekből sokkal inkább az derült ki, hogy a településtörténet kutatóinak többsége nincs teljesen tisztában vizsgálatuk tárgyával, fogalmaival és módszereivel, ez pedig nem sokban változott az ülássorozat során sem.¹⁵

A definíció revíziójával többen is megpróbálkoztak. Beluszky Pál például a lakó- és munkahely egységét kiegészítette a rekreációs tér szükségességével, azaz a szellemi és fizikai munkaképesség megújításának lehetőségével a településen belül. A szabadidő eltöltésének tereit beépíti a település alapvető funkciói közé.¹⁶ Ennél is tovább megy a fogalom-meghatározás megújításában Tóth József, aki már más szempontból közelítve, rendszerelméleti alapon, egy tetraéder-szerű modellt alkotott meg a település funkcióinak szemléltetésére. Definíciója szerint „*a település társadalmi-gazdasági, infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatáson alapuló, együttműködő rendszere.*”¹⁷ Ezt a modellt alapul véve a települések típusai a következőképpen különböztethetők meg. Léteznek *magányos települések*, amelyek egy hajlékból állnak, ami elkülönül más hajlékoktól. Ez általában maga a tanya, vagy egy nagyobb település része lehet. A másik kategória a *csoportos település*, melynek esetén hajlékok tömege keletkezik az adott térben. Kisebb számú és alacsony hierarchiaszintű hajlékok esetén *faluról*, nagyobb számú és bonyolultabb összetételű hajlékok esetében pedig *városról* beszélhetünk. Ebben a modellben tehát nem a népesség száma húzza meg a határvonalat a falu és a város között, „*funkcionális fejlettség esetén kisebb lélekszámú település is lehet város*”.¹⁸ Feladatunk, hogy vizsgálatunk tárgyáról, Vecsésről megállapítsuk, hogy a felvázolt modell alapján falunak, vagy városnak kell-e tekintenünk a 19. század második, illetve a 20. század első felében.

¹⁴ Tóth, 2002. 423-425.

¹⁵ Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. In: Faragó Tamás: Tér és idő — család és történelem. Miskolc, 1999. 13.

¹⁶ Tóth, 2002. 425.

¹⁷ Uo. 426.

¹⁸ Uo. 427.

A falu és város meghatározása közötti határvonal meghúzásában egyik legfontosabb alapfogalmunk az urbanizáció. Magyarországon ennek kétféle értelmezése használatos. Az egyik a *városodás*. Ez lényegében a lakosság számarányának a város javára történő megváltozását, azaz gyarapodását jelenti. A városodás kettős jellegű, végbemehet a települések népességének városokba áramlásával és megtelepedésével, illetve községi települések várossá nyilvánításával. A másik értelmezés szerint az urbanizáció *városiasodást* jelent. Ez már egy összetettebb folyamat, ami lényegében átfogja a településrendszer egészének urbanizációs folyamatát, melynek során a városok minőségi jellemzői terjednek el rurális térségekben, ami gyökeres átalakulást idéz elő az adott településeken, aminek végén várossá válnak.¹⁹

A város és a falu közötti különbség más módon is megragadható. Településtudományi szempontból a város „*olyan jellegzetes településtípus, amely a területi munkamegosztásban különféle központi tevékenységek ellátására alkalmas.*”²⁰ Ezzel a tevékenységével, pontosabban a mindezt lehetővé tevő intézményein keresztül a város vonzó hatást gyakorol a környező kisebb településekre, azaz vonzáskörzetet alakít ki maga körül. A falu azonban nem lát el semmilyen központi tevékenységet, ezáltal nincs is erre alkalmas kialakult intézményrendszere sem, tehát nem, vagy csak minimális mértékben gyakorol vonzó hatást a környezetében lévő településekre.

Az urbanizáció, a faluból városba való átmenet módjának vizsgálata során érdemes röviden áttekinteni a településfejlődés korábbi szakaszait is. A középkorban a gazdasági-társadalmi berendezkedés kialakította a települések sajátos, „középkori” típusait. Eleinte fontos befolyásoló tényező volt a *területhasznosítás*, vagy a *terep nyújtotta adottságok* kihasználása (pl. védhetőség szempontjából), a városok pedig az egyházi és világi hatalom központjaiként funkcionáltak. Az újkorban előtérbe került a területi *munkamegosztás*, gazdasági szempontok váltak az urbanizáció új hatótényezőivé,²¹ az új funkcióknak köszönhetően pedig növekedésnek indult a városok vonzó hatása. A gyors fejlődés felbomlasztotta a korábbi területhasznosítási rendszert, a városok lakónegyedei rohamosan terjeszkedtek. Az ipari fejlődés hatására a lakosság növekedése és migrációja akkora méreteket öltött, hogy kialakultak a mai értelemben vett nagyvárosok.

Az ipar fejlődéséhez kapcsolódva jelent meg az urbanizáció modern fogalma, amely négy szakaszra bontható. Az első szakasz az extenzív iparosításhoz kötődő *városrobbanás*, amelyben a nagyvárosi növekedés a falvakból történő tömeges elvándorlás következtében rendkívül felgyorsul, a népesség erőteljesen koncentráldik. A fejlett országokban ez a 18. század végén indult és a 20. század első harmadában ért véget, míg Magyarországon a 19. század vége és az 1960–70-es évek között

¹⁹ Uo. 428.

²⁰ Uo. 431.

²¹ Uo. 438.

ment végbe.²² A második szakasz a *szuburbanizáció*. Ez már egy dekoncentrációs folyamat, melynek során már nem a nagyvárosok felé irányulnak a betelepülések, hanem az azok környezetében elhelyezkedő kisebb településekre. Tóth József szerint ez hazánkban az 1970-es évektől kezdődött, ám Budapestre már lényegesen korábban jellemző volt.²³ A harmadik és negyedik szakasz, a *dezurbanizáció* és a *reurbanizáció* hazánkban már alig, vagy egyáltalán nem jellemző (illetve épp napjainkban kezd jelentőssé válni).

A magyarországi településfejlődés – hasonlóan a többi európai országhoz – a jobbágysorkor gazdasági berendezkedésének keretein belül, ahhoz idomulva alakult. A gazdasági és az ipari fejlődés eredményeinek megjelenésével és a polgári társadalmi rend kialakulásával viszont teljesen más feltételek teremtdtek a településképződés számára is. Magyarországon az 1848-as áprilisi törvények lefektették a polgárosodás alapjait. A szabadságharc ugyan katonailag vereséget szenvedett, de társadalmi hatásai az önkényuralmi korszak alatt is tovább éltek, sőt, gyakorlatban is megvalósultak. A polgári társadalom kialakulása a településfejlődés számára nálunk is új irányvonalakat jelölt ki. Ennek köszönhetően ugyanis megváltozott a legtöbb település jogállása, amivel megnyílt az út a *települési autonómia* kialakulása előtt. A gazdasági rend átalakulásával lehetőség teremtdött a *szabad verseny* számára, ami szintén meghatározta a későbbi településfejlődést. Ezen kívül a korszakban megjelentek további, merőben új településfejlesztő viszonyok, például a *vasutak* (vasúti csomópontok), vagy a gyárak. Végül a jobbágyszabadítással a *migráció* is szabaddá vált, nem beszélve a falvak belterületeinek átrendeződéséről, amit a jobbágyszabadítás utáni *határrendezés* tett lehetővé.²⁴

A magyarországi településeket több szempont szerint csoportosíthatjuk. Közjogi értelemben a kiegyezés után a városok két fő jogi kategóriába kerültek besorolásra. 1867-ben összesen 888 település rendelkezett városi ranggal. Ebből 81 volt *szabad királyi város*, 88 *rendezett tanácsú város*, a fennmaradó 719 pedig *mezőváros*.²⁵ Mivel valódi városi funkciókkal – vagy más néven központi funkciókkal²⁶ – ezek többsége nem rendelkezett, számukat, az 1870-es, köztörvényhatóságokat rendező törvénnyel²⁷ jelentősen csökkentették (131 tarthatta meg városi jogát – 25 szabad királyi és 106 rendezett tanácsú), a jogi kategóriaként pedig csak a „szabad királyi város” és a „rendezett tanácsú város” maradt meg. A városi *jogú* és városi *funkciójú*

²² Uo. 441.

²³ Uo. 442.

²⁴ Beluszky, é. n. 129.

²⁵ Uo. 144.

²⁶ Beluszky Pál-Györi Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Budapest, 2005. 94.

²⁷ 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5448> (letöltés ideje: 2013.03.12.)

települések köre egyébként sokszor egyáltalán nem fedte egymást.²⁸ A korábban már említett ipari átalakulás pedig teljesen összekuszálta a települések korábbi kategóriáit.

Az eddigieken kívül, a települések csoportosíthatóak még településmorfológiai szempontból is. A településmorfológia a városok és falvak alaktanával foglalkozik, vizsgálja a hajlékok és az alaprajz aspektusait, valamint a kettő kapcsolatait. Nem csak leírja és elemzi az alaktani vonásokat (klasszikus morfológia), hanem a települések funkcióinak és a morfológiai megjelenésüknek az összefüggéseit is (funkcionális morfológia). Fontosabb vizsgálati területei a hajlékok megjelenési és elterjedési módjai, a település-alaprajz kérdései, illetve a településen belüli társadalmi szegregáció problémája, ami megjelenik az adott falu (esetleg város) szerkezetében is.²⁹

Településmorfológiai szempontból a következő módon csoportosíthatjuk a településeket. Elsőként a település kialakulási időszakában fontos szerepet játszó természeti környezet, és az ahhoz való alkalmazkodás szempontja szerint létrejövő, például egy folyó vagy patak futásához, domborzati viszonyokhoz, stb. igazodó formák említhetők. Ilyen esetben sík területen kör alakban terjeszkedő, domb- vagy hegyvidéken a völgy formájához alkalmazkodó, hosszanti alaprajz jön létre. A gazdálkodás formája is meghatározó lehet az alaprajz kialakulásában, például a hajdúsági klasszikus magyar halmaztelepüléseken a központból sugárszerűen futnak ki az utcák a termőföldekre. Itt a település szerkezete a gazdálkodás gyorsítását, egyszerűsítését szolgálja. Fontos befolyásoló tényező a vasút is. A vasút általában a települések szélét érintette és mivel erőteljes telepítő tényezőnek számított, kedvező helyzetbe hozta a település szélét, sőt, a vasút túloldalán sok esetben ipartelepek és lakóövezetek jöttek létre, jelentősen átalakítva a morfológiai képet. Mindez sokszor gazdálkodásbeli változásokkal is járt, így sok helyen sakktábla-szerű elrendezés jött létre. Ezek egyébként az indusztriális szakaszban olyan településeken is megfigyelhető, ahol ez nem volt indokolt.³⁰ A morfológiai típusok csak kisebb településeken jelennek meg tisztán, a nagyobb, több korszakon át fejlődő települések általában bonyolultabb szerkezetűek, mivel a funkcióváltásai is bonyolultabbak. Ezen kívül sok nagyváros esetében az alaprajz, szerkezet és mindenféle infrastruktúra nélküli nyomornegyedek is torzítják a morfológiai képet.

A települések funkcióik szerint is csoportosíthatóak. Ahogy arról korábban már szó volt, Mendöl Tibor és Beluszky Pál értelmezései alapján a település alapvető szerepe a lakó-, munkahely és a rekreációs funkciók ellátása, azonban sok település – a szükséges intézmények hiánya miatt – nem képes ellátni mind a hármat. Emiatt az a helyzet áll elő, hogy az ilyen települések számára egy másik, nagyobb település fogja ellátni a hiányzó funkciókat. Erre a jelenségre az amerikai terminológia a

²⁸ Beluszky, é. n. 145.

²⁹ Tóth, 2002. 466.

³⁰ Uo. 470.

„basic” és a „non-basic” kifejezéseket használja. A „basic” település az, amely csak az alapvető működési funkciót képes ellátni, a „non-basic” pedig a nem alapfunkciók ellátására is rendelkezik megfelelő intézményrendszerrel.³¹ A funkciók megosztása révén tehát egy összekötő erő jelenik meg ezek között a települések között. A magyar településföldrajz vonatkozásában ismét Mendöl Tibor megfogalmazását kell elővennünk, amely némileg hasonlít ugyan az amerikaiakra, ám mégis más megközelítésbe helyezi azt. Mendöl úgynevezett *helyi* és *helyzeti energiákat* különböztet meg a településfejlődés összefüggésében. A helyi energia alatt a természeti adottságokat érti, amelyek az alapfunkciók kielégítését teszik lehetővé (pl. jó talaj, közeli folyó, vagy valamilyen hasznos nyersanyaglelőhely). A helyzeti energia viszont a települések kapcsolatainak függvénye. Ezekből rendszer szerveződik, amelynek vannak kedvező és kedvezőtlen helyzetű tagjai, a helyzetükből fakadó energiák pedig a munkamegosztást, a különböző funkciók ellátását teszik lehetővé saját maguk és egymás számára is.³²

A lakosság társadalmi összetételének szempontjából is elkülöníthetők ezek az eltérő funkciójú települések. A csak az alapvető funkciókkal rendelkezők lakosságát általában a „vörös galléros” (mezőgazdasági munkás) és a „kék galléros” (gyári munkás) dolgozói réteg a domináns, míg a „rózsaszín” (szolgáltatóipar) és „fehér” (értelmiség) gallérosok száma elenyésző, „arany gallérosok” (nagyhatalmú pénzemberek) pedig szinte soha nincsenek jelen. Nagyobb, több funkciójú településeken fokozatosan növekszik a többi réteg aránya, az arany gallérosok pedig számottevően csak nagyvárosokban élnek. Továbbá a funkciók szerinti besorolás nem csak azt vizsgálja, hogy sok vagy kevés funkciót képes betölteni egy település, hanem azt is, hogy azok milyen szinten képesek erre. Vagyis nem csak az a lényeg, hogy mit tud nyújtani egy település a lakosság számára, hanem hogy milyen minőségben elégíti ki a szükségleteket.

A betöltött funkciók alapján való csoportosításhoz kapcsolódóan lehet még kategorizálni a településeket az alapján is, hogy az általuk betöltött funkciók közül melyik az az egy, ami kiemelkedik a többi közül. Tóth József összefoglalja a nemzetközi szakirodalom főbb kategóriáit. Ez alapján vannak agrárvárosok, iparvárosok, vásárvárosok, kereskedelmi városok, kikötővárosok, átkelőhelyek, közigazgatási központok, határvárosok, zarándokhelyek és vallási központok, fürdővárosok, garnizon-városok (katonai központok), iskolavárosok, konferenciavárosok, illetve nemzetközi szervezetek központjaiként szolgáló városok.³³ Ugyanakkor, Beluszky Pál a következőképpen kategorizálja a magyarországi városokat a betöltött funkcióik alapján: agrárvárosok, (gyár)iparvárosok, garnizon-városok, központi szerepkörű

³¹ Uo. 472.

³² Uo.

³³ Uo. 475-477.

városok (az előző három területen dolgozók aránya nem éri el az 50%-ot), speciális funkciójú városok (ide sorolja pl. a fürdő-, vagy az iskolavárosokat), valamint vegyes, vagy kevert funkciójú városok³⁴.

Léteznek tipizálási rendszerek, amelyek a lakosság nagysága szerint hoznak létre településkategóriákat. Ezek azért problémásak, mert a népesség és a népsűrűség országonként más és más, tehát mást jelent például a metropolisz kifejezés Magyarországon és egészen mást az USA-ban. A Tóth József könyvében használt kategorizálást elfogadva (a teljes felsorolás listázásától eltekintően) a minket érdeklő kategóriák az 500 és 10.000 fő közötti falu kategóriák, illetve a 10 és 25.000 közötti lakosságú kisvárosok. A falvakat további alkategóriákra osztja: 500 fő alatt törpefaluról, 500 és 1.000 fő között aprófaluról, 1.000 és 2.000 fő között kisfaluról, 2.000 és 5.000 fő között nagyfaluról beszélünk, az 5.000 és 10.000 fő közötti lakosságú települést pedig óriásfalunak nevezzük.³⁵

Fontos még számításba venni a településhierarchiát is. Ez a települések horizontális és vertikális kapcsolataiból számítható ki, lényege, hogy valamely ágazat intézményei hogyan oszlanak meg a települések között (pl. egyetemek, gimnáziumok, stb.). Ez alapján országonként általában van egy főváros, több regionális központ, ezeken belül vannak paracentrumok, mezocentrumok, szubcentrumok és mikrocentrumok, a hierarchia alján pedig olyan települések találhatók, amelyeknek kicsi, vagy semmilyen központi szerepük nincs.³⁶ A településhierarchia szempontjából Beluszky könyvében a következő kategóriák különülnek el: főváros, nagy- és középváros (városi társadalmú, jelentős tradíciókkal/mezővárosi múlttal rendelkezik és urbánus megjelenésű), közép- és kisvárosok (hiányos városi társadalom, központi szerepkör), tradicionális kisvárosok, városi jogú (vagy múltú), de városi szerepkört be nem töltő települések („elhaló városok”), szerényen polgárosodott, de jelentős igazgatási szerepet betöltő városok, „új” igazgatási-piaci központok, mezővárosok, gyáripari városok és végül egyéb speciális városok.³⁷

Még egy fontos elem van a hierarchiában, ami kutatásunk szempontjából nagy jelentőséggel bír. A vonzáskörzet lakosságának szükségleteit megosztva, vagy teljességgel egy központi település látja el. Egy-egy ilyen funkció esetében *egyedi vonzáskörzetről*, összetett funkcionális vonzás esetén *komplex vonzáskörzetről* beszélhetünk.³⁸ A vonzás intenzitása a központtól távolodva egyre csökken, ami alapján a vonzáskörzet övezetekre tagolódik. Ezek az övezetek az agglomerációs övezet (a legtöbb kapcsolat a központhoz kötődik, a településeknek egymással is sokféle

³⁴ Beluszky, é.n. 172-173.

³⁵ Tóth, 2002. 474.

³⁶ Uo. 479.

³⁷ Beluszky, é. n. 176-183.

³⁸ Tóth, 2002. 480.

kapcsolatuk van), hegemon övezet (szintén a centrumhoz kötődnek leginkább, de egymással már szegényes kapcsolataik vannak), domináns vonzásöv (a kapcsolatok többsége még mindig a centrumhoz kötődik, de a pozíciója gyengül a szomszédos központokhoz képest), illetve átmeneti vonzásöv (nem mutatható ki jelentős különbség a központok között).

Beluszky Pál könyvében találhatunk kategorizálást a falvakra vonatkozóan is, mégpedig a lakosság foglalkozásának megoszlása alapján. A századforduló környékén kb. 12 ezer község volt az országban. Ezek nagy többségében a mezőgazdasági keresők voltak döntő többségben, ezért ezeket agrárfalvaknak nevezhetjük. A fennmaradó, kb. félezer község között megkülönböztet agrártermelésre kevésbé alkalmas, hegyvidéki fuvaros, kézműves, vándoriparos falvakat, „új” iparos és bányászfalvakat, a már jelentkező agglomerálódás nyomán keletkezett telepeket, kertvárosokat, illetve fejlődésnek indult üdülőtelepeket, különösen a Balaton partján.³⁹ Elvégzi még a tanyák tipizálását is, kutatásunk azonban közvetlenül nem érinti a tanyavilágot, ezért ennek taglalásától eltekintünk.

Sokkal érdekesebb számunkra Erdei Ferenc falukategorizálása, amely már a trianoni Magyarország falvait osztotta típusokra. Erdei Ferenc, az ún. „kettős társadalomelmélet” megalkotója a magyar társadalomtörténet atyjának tekinthető, a falukutatás egyik legismertebb alakja volt, olyan munkái, mint például a *Magyar falu*, *A magyar társadalomról*, vagy *A magyar paraszttársadalom*, ma is alapvetőnek számítanak. Legnagyobb hatást kiváltó műve, a Magyar társadalom a két világháború között, annak ellenére, hogy máig komoly viták övezik, soha nem jelent meg. A ma is csak kézirat formájában létező könyvet Erdei nem hagyta jóvá, mégis – az 1943–44-es szárszói konferencián elhangzott előadásának hasonló tartalma miatt – senki sem vonja kétségbe, hogy az ő munkája.⁴⁰ Erdei a *Magyar faluban* több fő- és alkategóriát állított föl, eszerint léteznek *szabályos parasztfalvak*, melyeken belül megkülönböztet ősfalvakat (félreeső, háborítatlan parasztfalvak), hagyományos jobbágyfalvakat, (elsősorban német) telepesfalvakat, szabados falvakat polgárosodó (jómódú) falvakat, és „romlott” falvakat (melyek megtagadták a tradicionális paraszti élettörvényeket). A *különös parasztfalvak* kategóriáján belül megkülönböztet óriásfalvakat (10 ezer fő fölötti, de megmarad agrárjellegűnek), és tanyás falvakat. További kategóriák az *apró parasztfalvak*, az *uradalmi falvak*, valamint a „*mindenféle polgári falu*”, mely utóbbi különösen érdekes kutatásunk szempontjából, hiszen Erdei ide sorolja be az ipari és bányászfalvak és az üdülőtelepek mellett a *lakófalvak* is, melyek főleg Budapest és Miskolc környékén találhatók.⁴¹

³⁹ Beluszky, é. n. 185.

⁴⁰ Halmos Károly: Utóélet és hatás. Erdei Ferenc kettős társadalomelmélete. In: Erős Vilmos-Takács Ádám: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Budapest, 2012. 57-61.

A vonatkozó település-, és társadalomföldrajzzal foglalkozó szakirodalom áttekintése és a különböző lehetséges településkategorizálások felvázolása után meg kell próbálnunk elhelyezni Vecsést az adott kategóriák valamelyikében, megvizsgálni, hogy az egyes tipizálási módok szerint hová tudjuk és hová nem lehetséges beilleszteni a települést. A 19. század első felében Vecsés még egyértelműen megfelelt Mendöl Tibor eredeti meghatározásának, hiszen a lakosság lakó- és munkahelyének térbeli egysége még megvalósult. Ekkor még a község funkcionálisan is fejlett volt, legalábbis annyira, hogy a lakosság számára biztosítsa bizonyos szinten a rekreáció lehetőségét is. Településmorfológiai szempontból Vecsés is jól példázza a vasút arculatformáló erejét, mivel esetünkben is a község szélét érintette a vasútvonal, amely aztán telepítő tényezőként hatott, hamarosan pedig annak túloldala is betelepült olyannyira, hogy napjainkban már a város népességének nagyobb része ezen a részen él.

Számunkra sokkal érdekesebb lehet viszont, hogy hová sorolható a település a dualizmus korában fellendülő ipari fejlődés ideje alatt. Az urbanizáció fogalma például Vecsés esetében mindkét értelmezésében használható. Egyrészt városodás ment végbe, mivel a 19—20. század fordulóján nagy arányban nőtt a lakosság, ami nagyrészt a betelepülésnek volt köszönhető. Ide kapcsolható a szuburbanizáció fogalma. Igaz, hogy Tóth József könyvében ezt az 1970-es évekre teszi, de Vecsésen (és más, Budapest-környéki falvakban) jóval korábban, már a 20. század elején is zajlott ez a folyamat. Másrészt a városiasodás is jellemző, egyre inkább terjedtek el a városi jellemzők, aminek végül az lett a következménye, hogy a település faluból várossá fejlődött.

A századfordulón azonban még csak községről beszélhetünk, a népszámlálási adatok szerint ugyanis az 1890-ben 3.271, 1900-ban pedig 4.119 lakosú település a nagyfalu, 1910-ben pedig, 7.403 fős lakosságával már az óriásfalu kategóriába sorolható.⁴² (Az 1930-as évek után már a tízezret is átlépte a lakosság száma, az 1980-as évek óta pedig már – kisebb-nagyobb kilengésekkel – húszezer fő fölötti lakosa van a településnek.) Erdei Ferenc kategorizálása alapján Vecsés tulajdonképpen a szabályos parasztfalvak és a német telepesfalvak keverékeként határozható meg, hiszen többségében német (sváb) lakosság telepedett itt le, akik nagy többségben gazdálkodással, földműveléssel foglalkoztak, vagy ilyen munkával eltartottak voltak. Ismereteink alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a 19. században még igaz „parasztfalu” megnevezést is le kell váltanunk a 20. század elejétől kezdve. Az imént leírt lakosságnövekedés a Budapest környéki agglomerálódási folyamat következménye volt, s mivel Vecsés a főváros agglomerációs övezetébe, azaz a von-

⁴¹ Erdei, é. n. 78-112.

⁴² Sin Edit, 1986. 137.

zaskörzet legintenzívebb rétegébe tartozik, a betelepülők jelentős része azzal a céllal költözött a községbe, hogy közel legyen Budapesthez, ahol jó eséllyel a munkahelye volt. Ennek hatására egyrészt a község nemzetiségi összetétele is megváltozott, de jelen esetben még lényegesebb, hogy a lakosság foglalkozás szerinti megoszlása is módosult. 1900-ban még a lakosság 73%-a élt mezőgazdaságból és mindössze 20%-a iparból, kereskedelemből és közlekedésből, 1910-ben viszont már ugyanez az arány 37, illetve 55%-ra változott.⁴³ Mivel a község viszont nem iparosodott ennek az arálynak megfelelően, és a források (pl. adófükönyv) tanúsága szerint a lakosság jó része a fővárosba járt dolgozni, megalapozottan kijelenthetjük, hogy a 20. század elejétől Vecsés már egy másik Erdei Ferenc által alkotott típusba, a „lakófalvak” közé sorolható be.

A 19. század, illetve a 20. század első felében, Vecsésen végbement folyamatok elméleti alapjai tehát régóta léteznek a település- és társadalomföldrajzi szakirodalomban. Ezek a folyamatok viszont közelebbről csak a levéltári források feldolgozása során ismerhetők meg teljes egészükben. A kutatás tehát jó lehetőségeket kínál az agglomerizálódás és az urbanizálódás által előidézett demográfiai és társadalmi változások modellezésére. Vecsés példáján keresztül be tudjuk mutatni, hogy milyen tényezők játszottak szerepet a funkcióváltás során, hogyan nyert, illetve adott fel bizonyos funkciókat a település, vagy miként befolyásolta (vagy befolyásolja ma is) a demográfiai mutatókat, a nemzetiségi megoszlást a 19—20. század fordulójának nagy átalakulása. A vecsési példa pedig nem egyedülálló, számtalan más, hasonló utat bejárt települést találhatunk Európa-szerte, és Magyarországon is.

⁴³ Uo.